

Aziz Mahmud Hüdâyî Divanı'nda Nefis Kavramı

Mine Taşdemir Kuluç

Öz

Konu ve Amaç: Bu makale, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) *Divanı*'nda "Nefis" kavramını incelemektedir. Nefis, İslam düşüncesinde bireyin ruhsal durumları, benliği ve nefsanî yönleriyle ilişkilidir. Makalenin amacı, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin eserlerinde bu kavramın nasıl ele alındığını, nefsin çeşitli halleri ve insanın nefsini arındırma yolundaki çabalarını anlamak ve yorumlamaktır.

Yöntem: Çalışma, metin çözümlemesi ve tasavvufi literatür taraması gibi nitel araştırma yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir. Hüdâyî'nin *Divanı* özelinde, nefis kavramının geçtiği dizeler incelenmiş ve bu dizeler, tasavvufi öğretilerle karşılaştırılmıştır. Ayrıca, literatürdeki nefis tanımları ve gelişim süreçleri üzerine de bir inceleme yapılmıştır.

Bulgular: Aziz Mahmud Hüdâyî'nin *Divanı*'nda nefsin çeşitli halleri sıklıkla vurgulanmıştır. Nefis, başlangıçta bireyi kötü yola yönlendiren bir varlık olarak tanımlanmış, ancak zamanla manevi arınma ve nefsi terbiye etme sürecinin önemi üzerinde durulmuştur. Hüdâyî'nin öğretilerinde, insanın nefsini arındırarak Allah'a yaklaşması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanında, nefsin farklı seviyeleri ve bu seviyeler arasındaki geçişler de Hüdâyî'nin şiirlerinde yer bulmaktadır.

Sonuç: Makale, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin *Divanı*'ndaki nefis kavramının tasavvufi bakış açısıyla ele alındığını ve bu kavramın bireyin manevi yolculuğunda nasıl önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Nefis, insanın en büyük engellerinden biri olarak tanımlanırken, aynı zamanda onun arınma sürecinde bir araç olarak da görülmektedir. Hüdâyî'nin öğretileri, nefsin arındırılması yoluyla Allah'a yaklaşmanın önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İslam Düşüncesi, Nefis, Divan, Aziz Mahmud Hüdâyî.

The Concept of the Nafs in Aziz Mahmud Hudâyî's *Diwân*

Abstract

Subject and Purpose: This article examines the concept of Nafs in the *Diwân* of Aziz Mahmud Hudâyî. Nafs, in Islamic thought, refers to the individual's spiritual states, ego, and self-oriented aspects. The purpose of this study is to understand how this concept is addressed in Aziz Mahmud Hudâyî's works, focusing on the various states of the self and the efforts to purify it.

Method: The study was conducted using text analysis and Sufi literature review as qualitative research methods. The verses in Hudâyî's *Diwân* related to the concept of Nafs were analyzed and compared with Sufi teachings. Additionally, a review of the definitions and developmental stages of Nafs in the literature was carried out.

Dr. Öğrencisi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Üsküdar/İstanbul, irfan.ince@marmara.edu.tr.

PhD. Student, Mine Taşdemir Kuluç, University of Marmara, Üsküdar/İstanbul, Türkiye, mine_tsdmr@hotmail.com

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Kuluç, Taşdemir Mine "Aziz Mahmud Hüdâyî Divanı'nda Nefis Kavramı". *Mutalaa* 4/1 (Aralık 2024), 56-70.

ORC ID: orcid.org/0000-0001-9296-885X

ROR ID: ror.org/02kswqa67

DOI: doi.org/10.5281/zenodo.14582582

Geliş tarihi: 01.12.2024

Kabul tarihi: 24.12.2024

Results: In the *Diwân* of Aziz Mahmud Hudâyî, the various states of Nafs are frequently emphasized. Nafs is initially defined as a force that leads individuals to evil ways, but over time, the importance of spiritual purification and efforts to train the self are highlighted. Hudâyî's teachings emphasize the necessity of purifying the self in order to draw closer to Allah. The different levels of Nafs and the transitions between them are also present in Hudâyî's poetry.

Conclusions: The study demonstrates that the concept of Nafs in Aziz Mahmud Hudâyî's *Diwân* is approached from a Sûfi perspective, and the concept holds significant importance in the spiritual journey of individuals. While Nafs is viewed as one of the greatest obstacles for humans, it is also seen as a tool in their spiritual purification process. Hudâyî's teachings emphasize that purifying the self is the key to drawing closer to Allah.

Keywords: *Sufism, Islamic Thought, Nafs, Diwân, Aziz Mahmud Hudâyî*

Giriş

Aziz Mahmud Hüdâyî, 16. yüzyılın önemli İslam alimlerinden biri olup hem tasavvuf hem de fıkıh alanlarında derin bilgiye sahipti. Yaşamının ilk yılları ve aldığı eğitim, onun ileriki hayatında önemli bir rol oynamıştır. Hüdâyî, 1541 yılında Şereflikoçhisar'da dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini çocukluğunu geçirdiği Sivrihisar'da almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek, o dönemki önemli eğitim kurumlarından biri olan Küçük Ayasofya Medresesi'nde tahsiline devam etmiştir. Burada hem temel dini ilimleri hem de fıkıh alanında derinlemesine bir eğitim görmüştür. Medrese eğitimi sırasında hocası Nâzırzâde Ramazan Efendi'nin (ö. 983/1576), yanında muîd olarak görev yaparak hocasının tecrübelerinden istifade etmiştir. Aynı dönemde, Halvetiyye tarikatının önemli şahsiyetlerinden Nûreddinzâde Muslihuddin Efendi'nin (ö. 981/1574) sohbetlerine katılarak tasavvuf yolunda ilk adımlarını atmıştır. Hocası Nâzırzâde'nin çeşitli görevlere atanmasıyla birlikte Hüdâyî de onunla Mısır ve Şam'a gitmiştir. Bu dönemde Mısır'da Halvetiyye tarikatının Demirtaşîyye kolundan Kerîmüddin el-Halvetî'den (ö. 780/1378), "usûl-i esmâ" terbiyesi alarak tasavvuf yolunda daha da ilerlemiştir. Mısır'dan dönüşü üzerine Bursa'ya yerleşen Hüdâyî, burada Ferhâdiye Medresesi'nde müderrislik yapmış ve aynı zamanda Câmî-i Atîk Mahkemesi'nde görev almıştır. Hocasının vefatının ardından ise tasavvufa daha fazla yoğunlaşmak amacıyla resmî görevlerinden ayrılarak Muhyiddin Üftâde'ye intisap etmiş ve kısa sürede seyrü sülûkünü tamamlamıştır.¹

Hz. Muhammed'in soyundan gelen bu zat, İslam âlimlerinin nesebine mensup olma özelliğiyle dikkat çekmektedir. 87 yıllık ömrü boyunca tanık olduğu siyasi değişimler, sekiz farklı padişahın tahta çıkışıyla şekillenmiştir. Ancak onun asıl önemi, siyasi arenadan ziyade manevi alandaki derin izleridir. Yaşamının ilk dönemlerinde Bursa'da kadı, hukukçu, müderris ve ilim adamı olarak görev almıştır. Fakat Üstadı Üftade ile tanışmasıyla hayatında köklü bir değişim yaşanmış, gönül yolculuğuna adım atmıştır. Arapça ve Farsça hakimiyetiyle kaleme aldığı eserler, verdiği sohbetler, irşat faaliyetleri, vaazları ve nasihatleri, tasavvuf ve edebiyat alanlarında önemli bir yer edinmiştir. Liyakat sahibi bir zat olarak tanınan bu velî yaşadığı dönemin hükümdarlarına ve devlet adamlarına manevi rehberlik etmiştir. Özellikle devlet erkanının ve halkın maneviyatını güçlendirme, onları gayretli, zinde ve güçlü kılma konusunda büyük çaba sarf etmiştir. Onun manevi şahsiyetine sığınanlar, huzur, saadet ve ferahlama bulmuşlardır. Dergâhı, o dönemde güvenli bir sığınak olarak kabul edilmiş ve kimsenin zarar veremeyeceği kutsal bir mekân haline gelmiştir. O hem İslam âlimlerinin nesebine mensubiyeti hem de

¹ Hasan Kâmil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdâyî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1991), 4/338.

tasavvuf ve edebiyat alanındaki derin bilgisiyle öne çıkan, döneminin siyasi ve sosyal hayatına yön veren önemli bir şahsiyettir.²

Mutasavvıf şair Aziz Mahmud Hüdâyî, şiirlerinde döneminin divan şairlerinden farklı bir yol izlemiştir. Muasırlarından Bâkî (ö. 1008/1600), Hâleti (ö. 1040/1631) ve Şeyhülislam Yahya Efendi (ö. 1053/1644) gibi şairler, eserlerinde sanat gücünü sergilemeyi hedeflerken, Hüdâyî bu yolu tercih etmemiştir. Bunun yerine, Ahmet Yesevî (ö. 562/1166) ve Yûnus Emre (ö. 720/1320 [?]) gibi tekke şairlerinin izinden giderek şiiri, insanları eğitme ve onları manevi rehberlik etme aracı olarak kullanmayı amaçlamıştır. Hüdâyî'nin eserlerinde, Ahmet Yesevî ve Yûnus'un etkisi belirgin bir şekilde görülmektedir.

Aziz Mahmud Hüdâyî, ölümünden sonra da "kutbü'l-aktab", "sahib-i zaman", "mürşid-i kâmil" gibi önemli unvanlarla anılmaya devam etmiştir. Bu durum hem döneminde hem de sonraki dönemlerde yazılan tarih ve bibliyografya eserlerinde sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu unvanlar, Hüdâyî'nin döneminin ötesine geçen, evrensel bir kabul gören bir zat olarak algılandığını göstermektedir. Halk arasında dilden dile dolaşan menkıbeler ve kerametler, Hüdâyî'nin popülaritesini artıran önemli faktörler olmuştur. Bu anlatılar, Hüdâyî'yi sıradan bir insanın ötesinde, keramet ehli bir zat olarak göstermiştir. Halkın gönlünde taht kuran Hüdâyî'nin türbesi, zamanla önemli bir ziyaret merkezi haline gelmiş ve ziyaretçileri her geçen gün artmıştır. Hüdâyî'nin sadece dinî alanda değil, aynı zamanda siyasi alanda da önemli bir isim olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, yedi farklı padişah, Hüdâyî'nin elini öpmüştür. Bu durum, Hüdâyî'nin siyasi otoriteler nezdinde de saygın bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Pek çok devlet adamı, hayatları tehlikede olduğunda Hüdâyî'nin tekkesine sığınarak korunmuştur. Bu durum, Hüdâyî'nin sadece dini bir lider değil, aynı zamanda bir sığınak ve güven kaynağı olarak da görüldüğünü göstermektedir. Ayrıca, Hüdâyî'nin otuza yakın eseri hem döneminde hem de sonraki kuşaklarda önemli bir bilgi kaynağı olmuştur.

1. Nefis Kavramı

Sözlük anlamı can ve benlik³ olan nefis, belirli bir süreç boyunca çeşitli varlıkların mertebelerinden dağılımı elde edilmiş ve madde âlemine ulaşmıştır. Bu iniş, ilerledikçe onun belirgin özellikleri kazanarak giderek daha kesif ve karanlık bir hale bürünmüştür. Bu nüzül süreci, nefsin ezeli ilim âleminde bildiği bilgileri unutmasını da ifade etmektedir. Nefsin madde âlemine inişlerine paralel olarak, aslı mertebesine dönüş de aynı aşamalarla gerçekleşir; bu değişme süreci ise "urûc" olarak adlandırılır.

Kur'an'da "nefis" kelimesi, çoğul formları olan "enfüs" ve "nüfûs" ile, genellikle farklı varlıkların kendilerini ifade etmek amacıyla kullanılır. Ancak bazen bu kelime, hayat ilkesi anlamında "ruh", "kalp" ve "iç" gibi kavramlarla ilişkilendirilerek de kullanıldığı görülür. Örneğin, "Gelin... kendimizi (enfüsenâ) ve kendinizi (enfüseküm) çağıralım..." (Âli İmran, 3/61) ayetinde, "kendimiz = lenfüsenâ" ifadesi, Hz. Peygamber'e, "kendiniz = lenfüseküm" ifadesi ise Hz. İsa hakkında tartışmaya giren Hristiyanlara işaret etmektedir. Ayrıca, "sen benim nefsimde olanı bilirsin, ben senin nefsinde (nefsike) olanı bilmem..." (el-Maide, 5/116) ayetinde olduğu gibi, "nefis" kelimesi, altı farklı ayette Allah'ı, bir ayette (el-

² Sabri Balta - Ömer Demirbağ, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Dîvân-ı İllâhîyat'ı ve Johann Wolfgang von Goethe'nin Doğu-Batı Dîvân'ında Allah Sevgisi", *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6 (2020), 140.

³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (Bursa: Kabalcı Yayınevi, 2011), 405.

Furkan, 25/3) ilahları, bir ayette ise (el-En'am, 6/130) insan ve cin topluluklarını ifade etmek için kullanılmıştır. Diğer bir örnekte ise, "Haydi canlarınızı, ruhlarınızı (enfüseküm) çıkarın..." (el-En'am, 6/93) ayetinde "nefis" kelimesi, insan ruhunu belirtmek için kullanılmıştır. Ayrıca, "nefis" kelimesi, bazen "kötülüğü emreden" (emmâre) (Yusuf, 12/53), "kınayan/levvâme" (el-Kıyamet, 75/2) ve "huzura eren/mutmainne" (el-Fecr, 89/27) gibi niteliklerle de karşımıza çıkmaktadır. "Yusuf bunu içinde (nefsihi) sakladı..." (Yusuf, 12/77) ve "...Allah içinizden (enfüseküm) geçeni bilir..." (el-Bakara, 2/235) gibi ayetlerde ise, "nefis" kelimesi iç ve kalp anlamında kullanılmaktadır.⁴ Hüdâyî, nefsi üç kısma ayırarak açıklamıştır: Nefs-i âmm (nefsi'l-emmâre), insanı kötülüğe sevk eden ve dünya zevklerine düşkün olan nefis olarak tanımlanır. Nefsin en ilkel hali olarak kabul edilebilir ve ahlaki erdemlerden yoksundur. Nefs-i hâss (nefsi'l-levvâme), yapılan hatalardan dolayı pişmanlık duyan ve iyiliğe yönelmeye çalışan nefistir. Nefsin ilk temizlenme belirtilerinin görüldüğü bir aşamadır. Nefs-i ehassu'l-hâss (nefsi'l-mutmainne), nefsin tamamen kötülüklerden arınması ve Hakk'a teslim olması durumudur. Nefsin en üstün hali olarak kabul edilir ve mutlak huzura erişmenin sembolüdür.⁵

Nefis muhasebesi, İslam tasavvufunda kişinin kendi iç dünyasını gözlemleyerek, kötü sıfatları terk edip iyi sıfatları kazanma çabası olarak tanımlanabilir. Bu konuda ilk önemli çalışmaları yapan düşünürlerden biri, Hâris el-Muhasibi'dir (ö. 243/857). Muhasibi, özellikle "er-Riâye" adlı eserinde nefsi bir düşman olarak görür ve ondan korunmanın yollarını detaylı bir şekilde açıklar. Muhasibi'nin ardından gelen Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) de nefse karşı mücadeleyi tasavvuf yolunun temeli olarak kabul eder. Zünnûn el-Mısri (ö. 245/859 [?]) ise daha da ileri giderek, nefsin insan ile Allah arasında en büyük engel olduğunu belirtir. Bu üç büyük mutasavvıf, nefsin insanın manevi gelişimindeki en büyük engel olduğunu ve bu engeli aşmanın önemini vurgulamışlardır. Hücvirî (ö. 465/1072 [?]) ise nefis muhasebesini ibadetlerin başı ve tüm mücadelelerin kemali olarak görür. Ona göre, Hakk'a ulaşmanın tek yolu nefis ile mücadele etmektir. Nefsin galip gelmesi durumunda ise insanın helâk olacağı vurgulanır. Bu düşünürler, nefsin insanın en büyük düşmanı olduğunu ve insanın manevi yükselişini engelleyen en önemli faktör olduğunu kabul ederler. Nefis muhasebesinin, insanın kendini tanıması ve geliştirmesi için vazgeçilmez bir araç olduğu üzerinde dururlar. Nefsi yenmek için sürekli bir mücadele verilmesi gerektiği vurgularlar.⁶

Tasavvufi düşünce sisteminde "nefis" kavramı, merkezi bir konuma sahiptir. Bu önemin temel nedeni, tasavvufi yolculuğun başlangıcını teşkil eden "nefis tezkiyesi"nin bu disiplinin en temel meselelerinden biri olmasıdır. Mutasavvıflar, nefsin insanın kötü sıfatlarının, ahlaki bozuklukların ve şerrin kaynağı olduğunu belirterek, bu nedenle nefsin mutlaka tezkiye edilmesi gerektiği görüşündedirler. Nefis, tasavvufi literatürde sıklıkla "şerrin kaynağı" ve "kötü ahlakın mahalli" olarak tanımlanmakla birlikte, mutasavvıflar bu kavramın mahiyeti üzerine de çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Nefsin, insanın maddi ve manevi boyutları arasında köprü görevi gördüğü hem ilahi nefesin bir

⁴ <https://www.islamdahayat.com/Ansiklopedi/Ansiklopedi/N/36.htm>

⁵ Abdürrezzak Tek, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Seyru Sülûk Anlayışı", *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2006), 1/181.

⁶ Habibe Nur Afşar, *Tasavvufi Açından Üftâde ve Hüdâyî Divanlarının Mukayesesi* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 76.

tecellisi hem de dünya hayatının arzularına meyleden bir yapı olduğu gibi farklı perspektiflerden ele alınmıştır.⁷

İslam düşüncesinde "nefis" kavramı oldukça zengin ve çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Farklı düşünürler, nefsin mahiyetini farklı şekillerde tanımlamış ve bu kavrama çeşitli anlamlar yüklemiştir. Kindî (ö. 252/866 [?]), nefsi ilahi bir kökene sahip, değerli ve yetkin bir cevher olarak görür. Ona göre, nefis insanın en üstün ve asil yönünü temsil eder. İbn Sînâ (ö. 428/1037) ise nefsi bilginin kaynağı olarak kabul eder ve onu üç ana başlıkta sınıflandırır: Nebatî nefis (bitkisel yaşam), hayvanî nefis (hayvansal yaşam) ve insanî nefis (insana özgü). İbn Sînâ, insanî nefis ile ruhun aynı olduğunu savunur. Gazzâlî (ö. 505/1111) ise nefsin birden fazla anlam taşıdığını belirtir. Bir yandan nefis, insanın şehvet ve öfke gibi dürtülerini kontrol eden bir güçken, diğer yandan insanın gerçek özünü temsil eden latif bir varlıktır. Gazzâlî, nefsin hem maddi hem de manevi boyutlara sahip olduğunu vurgular.⁸

Genel olarak, nefsin varlığı İslam düşüncesinde hemen hemen tüm ekol tarafından kabul gören bir gerçekliktir. Ancak, nefsin tam olarak ne olduğu ve nasıl tanımlanacağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Nefsin basit ve değişmez bir yapıya sahip olduğu, beden içerisinde canlı bir cevher olduğu ve bu cevherliğin ruhla aynı olmadığı sıklıkla ifade edilen görüşler arasındadır. İbn Sînâ gibi filozoflar, nefsin bitkisel, hayvansal ve akli/insani olmak üzere üç türü olduğunu savunmuşlardır. İslam dini açısından ise nefis, genellikle nefs-i mutmainne, nefs-i levvame ve nefs-i emmare olmak üzere üç ana başlık altında değerlendirilmiştir. Nefs-i emmare, en düşük seviyedeki nefis olarak kabul edilir. Bu nefis, insanı sürekli kötülüğe teşvik eder, şehvet ve öfke gibi kötü sıfatlara yönlendirir. Nefs-i levvame vicdanı temsil eder ve insanı yaptığı yanlışlardan dolayı uyarır. Bu nefis, insanın iyileşmesi için bir fırsat sunar. Nefs-i mutmainne, en üstün seviyedeki nefis olarak kabul edilir. Bu nefis, Allah'a teslim olmuş, günahlardan arınmış ve iç huzuru bulmuş bir durumdadır.⁹

Nefis kavramı, Kur'an-ı Kerim'de kişi, insan ve can anlamlarının yanı sıra, insana vesvese veren, kötü işleri fısıldayan duygu ve arzu gibi anlamlarda da kullanılmıştır.¹⁰ Nefis ile ruhun aynı şey olup olmadığı konusu uzun zamandır tartışılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de ruh kelimesi 21 farklı ayette yer almaktadır. Her ne kadar bazen nefisle özdeşleştirilen bir kavram olarak görülsede ruh kelimesi mahiyet açısından nefsin farklı bir yapısına sahiptir. Bu 21 ayette ruhun doğası hakkında açık ve kesin bir açıklama bulunmamaktadır. Ruh, insanı derinden etkileyen bir kavramdır ve nefis yerine kullanılmamalıdır.¹¹ İslam düşüncesinde ise nefis hakkındaki tartışmalar genel olarak dört görüş altında yapılmıştır: Nefsin/ruhun varlığını kabul etmeyenler beden dışında hayatı ve ruhu kabul etmemektedirler. Nefsin maddi bir cevher olduğuna inananlara göre ruh mahiyet itibarıyla hislerle algılanan bedenden farklı olarak, gül suyunun gülde yayıldığı gibi bedene yayılan ve hayatla bizzat vasıflanan nurani, yüce, hareketli, latif ve

⁷ Muhammed Salih Gündüz, *Hadislerde Geçen Nefs Kelimesinin Anlam Tahli* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 25.

⁸ Ali Çebi, *İslâm Kültüründe Nefs Kavramı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 11.

⁹ Şura Aydoğdu Sevim, *Felsefe ve Psikoloji'de Nefs Kavramı* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 39.

¹⁰ Hüseyin Kurt, "Mehmed Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2006), 106.

¹¹ Fatih İbiş, "Kur'an Bağlamında Nefs Olgusu ve İnsanın Teo-Ontolojik Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum Bilimleri Dergisi*, (2012), 239.

şeffaf bir cisimden ibarettir. Çözülme ve parçalara ayrılmayı kabul etmez. Nefsin madde ile ruh arasında farklı bir varlık olduğuna inananlar, genellikle dünya ve ahiret yaşamı arasında bir geçişi temsil eden ve insanın manevi yönü ile ilgili farklı düşünce ve inanç sistemlerine sahip olan kişilerdir.

Nefsin tamamen manevi bir cevher olduğuna inananlara göre nefis cisim değildir, cismin içinde de değildir. Onun bir mekânı yoktur.¹²

Nefis tezkiyesinin insan hayatı üzerindeki pek çok önemli etkisi vardır. Bunlardan başlıca olanları şunlardır:

- a) Nefsini kötü arzularından ve isteklerden uzak tutan bir kişi, Cennete daha yakın olur.
- b) İnsan bedeni nasıl hastalanabiliyorsa, nefis de hastalanabilir. Bu nedenle, nefsini kötü duygulardan ve arzularından koruyan kişi, kemale ulaşır ve daha huzurlu bir yaşam sürer.
- c) Allah, yüce kitabında nefsini tezkiye ederek felaha erenlere ve nefsini ihmal ederek onu hüsrana uğratanlara on bir farklı ayette yemin etmiştir. Bu sebeple, ilahi uyarılar ve öğütler göz önünde bulundurulmalı, nefsin şımartılmasından kaçınılmalıdır.¹³

Nefis; tasavvufta maddi haz ve şehvetlerin, arzuların, günahların ve kötülüklerin içsel bir odak noktası olarak kabul edilmektedir. Bu arzular arasında, tasavvuf erbabı tarafından en tehlikeli olarak görüleni makam sevgisidir. Nefis ile mücadele eden, onu zayıflatma ve öldürme çabası içinde olan birey, ruhunu müşahede ve marifetle canlandırarak manevi bir yükseliş yaşar. Ancak, nefsin isteklerine teslim olan ve hevâsının peşinden giden kişi, ruhunu kötü hasletlerle kirletir. Tasavvuf öğretilerine göre, nefsiyle mücadele edemeyen kişi, manevi bir çöküş yaşayarak arzularının esiri olur.¹⁴

2. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Divanı (Dîvân-ı İlähiyyât)

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin tasavvufi ilahî ve gazellerini topladığı "Dîvân-ı İlähiyyât" olarak bilinen tanınan divanında, 255 ilâhisine ek olarak rubâî ve kıtalar da bulunmaktadır. Divan, "Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî" (İstanbul, 1287/1870) adıyla yayımlanmış olup, Kemaleddin Şenocak (İstanbul, 1970) ve Ziver Tezeren (İstanbul, 1986) tarafından ayrı ayrı basılmıştır. Hüdâyî'nin divanı, ilahiyat alanında Türkiye ve dünya kütüphanelerinde birçok nüshaya sahip önemli bir kaynaktır.¹⁵

3. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Divanı'nda Nefis Kavramı

Nefsin kötü arzuları ve şeytanın vesveseleri karşısında zayıf olduğunu dile getiren Hüdâyî, Peygamber Efendimiz'den korunma talep eder:

Buyurur lâ-tekilni Fahr-i Âlem

Bizi ısmarlamagıl nefse bir dem

Hem alemsin hem erhamsın hem ekrem

¹² İbrahim Coşkun, "Fahreddin er-Râzi'ye Göre Nefis (Ruh)'in Mahiyeti ve Ölüm Sonrası Durumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Hakemli Dergi*, (2005), 4.

¹³ Saffet Haliloviç, "'İslam'da 'Nefs' Tezkiyesinin Önemi" (II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2, Ankara: Kalem Neşriyat, 2017), 504.

¹⁴ Hasan Bulut, "Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 168.

¹⁵ Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdâyî", 4/340.

Yine âhir kerem Mevlâ şenindir (14)

Kişi, benlik iddialarını, kötü sıfatlarını ve dünya sevgisini terk ederek Allah'a teslim olmalıdır.

Tarikat potasında nefsi kâl et

Bu kâl içinde koma ehl-i hâl et

Esirge lâyıık-ı bezm-i visâl et

Meded ey pâdişâhlar pâdişâhı (16)

Burada, insanın kötü arzularını temsil eden nefesine karşı, vicdanı ve imanını temsil eden kalbinin üstün gelmesi ifade edilir. Kişi, dünya sevgisi ve bencil duygular yerine Allah sevgisi ve iyilik yapma arzusunu ön planda tutmalıdır.

Nefse kalbin gâlib olması güzel

Hakk'a rûhun tâlib olması güzel

Sırr u ahfâ râğib olması güzel

Ko sivâyı matlab-ı a 'lâyı gör (20)

Hüdâyî, kötü arzularla dolu olan nefsin, insanı nasıl etkisi altına aldığını ve bu durum karşısında ne yapılabileceğini sorar. Nefsinin kötü yönlerine karşı çaresiz olduğunu ve bundan kurtulmanın kendi elinde olmadığını ifade eder.

Pür-hevâ nefsin elinden n'idelim neyleyelim

Hak bilir hâlimizi hod kime ne söyleyelim

Geliniz imdi ulular yolunu soylayalım

Umarız lutf u inâyet ede M evlâ-yı Kerîm (23)

Şair burada nefsinin kötü etkilerinden korunmak için Allah'a yalvarışını dile getirmektedir. Allah'tan nefsin kötü arzularına kapılmamak için korunmasını istemektedir. İnsan, kendi başına nefsini dizginleyemeyeceğini bildiği için Allah'tan yardım bekler.

Nefs ü şeytâna zebûn eylemeye kullarını

Âşık u sâdika âsân getire yollarını

Vara bülbülleri seyrân ede dost illerini

Umarız lutf u inâyet ede M evlâ-yı Kerîm (23)

Hüdâyî, nefsinin ve şeytanın kötü etkilerinden korunmak için Allah'a yalvarır. Allah'tan nefsin ve şeytanın kölesi olmaktan kurtarılmayı ister.

Nefse bizi ismarlama

Çiğnetme derd ile gama

İrgür sana yolda koma

Yâ Rabbenâ yâ Rabbenâ

Senden kerem senden atâ (27)

Burada da insanın nefsinin ve şeytanın kötü etkilerine karşı çaresizliğini ve Allah'a sığınmasının zorunlu olduğunu söyler.

Dest-gîr olmaz isen ey Rahmân

Azdırır bizi nefis ile şeytân (30)

İnsanın Allah'a olan aşkının, arayışının ve nefsini tanıma yolculuğunun önemini vurgular:

Aşk ile dolan

Arayıp bulan

Nefsini bilen

Bildi Gaffâr'ın (43)

Şair, burada kişinin içsel bir çelişki yaşadığını, kendi istek ve arzularıyla baş edemediğini ve bir başkasına veya bir duruma karşı adım atmakta zorlandığını ifade eder.

Nefsimizle biz bir iş edemeziz

Senden yana bir adım atamazız (47)

Beyit genel olarak, insanın içindeki kötü arzuları (ifrit-i nefis) kontrol altına almak, akla ve Allah'a itaate yönelmek gerektiğini ifade eder. Bu durum, Hz. Süleyman'ın cinleri ve şeytanları kontrol altına almasına benzetilir. Yani, insan kendi içindeki şeytani arzuları, akıl ve imanın gücüyle kontrol altına alarak bir nevi "Süleymanlık" kazanabilir.

Tavk-ı tâ'at bağlayıp ifrît-i nefsin boynuna

Asaf-ı akla ri'âyet kıl Süleymânlık budur (62)

Tasavvufta, insanın amacı kendini Allah'a ulaştırmaktır. Bu yolda en büyük engel, insanın nefsidir. Nefsin kötü arzuları, insanı sürekli olarak Allah'tan uzaklaştıran bir güçtür. Bu beyitte, müminin nefsinin terbiye etmesi, kötü sıfatlarından arınması ve Allah'a yakınlaşması gerektiği vurgulanır.

*Çünkü Hüdâyî mahv ola nefsin ru'üneti
Ol kalbe kalb rûha o sırra uyup gelir (70)*

Mutasavvıf burada, insanın hem iyi hem de kötü yönlerine işaret eder. İnsan hem cömert ve yardımsever olabilir hem de bencil ve açgözlü. İnsan hem doğru yolu izleyebilir hem de yanlışlara saplanabilir. Bu durum, insanın özgür iradesi ve yaptığı seçimlerin önemini hatırlatır.

*Kimisi bulduğun kapar
Kimi doğru yoldan sapar
Nefsi hevâsına tapar
Nic'olur bizim hâlimiz (74)*

Şair, insanın içindeki kötü sıfatları (kibir, ümitsizlik, bencillik) yok ederek kalbini Allah'a açması gerektiğini ifade eder. Bu sayede insan, ilahi bir seviyeye ulaşır ve kalbi Allah'ın nuruyla dolar.

*Ko kibr ü ucbu nefsin hâk edegör
Enâniyyet hicâbın çâk edegör
Derûnun mâsivâdan pâk edegör
Sarây-ı kalbine mihmân ola Hak (80)*

Şair, burada pişmanlığını ifade eder. Kendi nefsinin eleştirerek, doğru yoldan sapmış olmasına duyduğu üzüntüyü dile getirir.

*Râh-ı Hak'da kolayına gitdin
Ah nefsim seni nic'eyleyeyin
Onmadıklıkda gâyete yetdin
Hây nefsim seni nic'eyleyeyin (85)*

Burada ise, dünya hayatının geçici olduğunu, ölümün kaçınılmaz olduğunu hatırlatılarak, insanın boş şeylere takılmaktan vazgeçip, ahiretini düşünmesi gerektiğini ifade eder.

Ey nefsim olma ehl-i şer

İnsâfa gel insâfa gel

Kuru hevâ ise yeter

Fikrinde yok mudur ecel (89)

Hüdâyî, burada insanın nefsinin aldatıcı olduğuna ve kişinin kendini kandırabileceğine dikkat çeker. Şirk günahının çok büyük bir tehlike olduğunu ve insanı cehenneme götüreceğini hatırlatır. Bu nedenle, insanın Allah'ın birliğine inanması ve O'na yönelmesi gerektiğini söyler.

Sakın nefse inanma

Kendünü bildim sanma

Şirk âteşine yanma

Tevhide gel tevhide (92)

Nefsin kötü arzuları, insanı sürekli olarak Allah'tan uzaklaştıran bir güçtür. Bu sebeple nefsin sesi duyulmamalıdır ve her daim Allah'ın rızası gözetilmelidir.

Terk eyle erkenden nefsin hevâsın

Sâdık kul ol gözle Mevlâ rızâsın

Komazlar kişinin fâhir libâsın

Uryân gelip yine uryân giderler (111)

Şair, kendi nefsinin isyanına karşı çaresizliğini ifade ederek, Allah'tan yardım diler.

Olupdur nefsimiz perde

Meded Mevlâ meded Mevlâ

Koma bizi ayaklarda

Meded Mevlâ meded Mevlâ (122)

İman, kişinin nefisle mücadelesinde en büyük silahıdır.

Mevlâ'dan olsa in'âm kuldân koparmış ikdâm

Nefs olmak ehl-i İslâm hayli kerâmet ancak (133)

Dervişlik sadece bir isim değildir. Gerçek derviş, Allah yolunda ilerleyen, nefsini terbiye eden ve kibirden uzak duran kişidir. Sadece dış görünüşüyle dervişe benzemek, gerçek dervişliği temsil etmez.

Nefse uyup râh-ı Hak'dan taşra çıkmak yol mudur

Kibr ü ucb ile adın dervîş takmak yol mudur (137)

Şair, insanın Allah yolunda ilerlerken sürekli olarak kendini geliştirmesini, hatalarından dönmesini ve kibirden uzak durması gerektiğini vurgular. Tüm iyiliklerin Allah'tan geldiğini ve insanın kendi başına hiçbir şey yapamayacağını hatırlatır.

Hak yolunda çalış kusûr etme

Nefs için kalbi bî-huzûr etme

Sakın a'mâline gurûr etme

Cümlenin başı bir inâyet imiş (152)

Hüdâyî, insanın nefsinin kötü arzularına kapılmaması ve Allah'ı sürekli zikretmesi gerektiğini ifade eder. Allah'ı zikretmenin, kalbi temizleyip parlattığını ve insanı Allah'a yaklaştırdığını vurgular.

Nefsin hevâsından kesil

Zikr eyle Hakk'ı muttasıl

Saykallanır mir'ât-ı dil

Tekrâr-ı zikru'llâh ile (160)

Hüdâyî, burada insanın dünya hayatına fazla bağlanmaması gerektiğini, asıl amacının Allah'a ulaşmak olduğunu vurgular. Dünya malı ve çocuk sahibi olmanın insanı mutlu etmeyeceğini ve gerçek mutluluğun Allah'a yakınlaşmakta olduğunu ifade eder.

Seni aldar bu dehr-i dîn

Nef eylemez mâl ü benûn

Nefs elinde olma zebûn

Vâsd olmağa sa'y eyle (168)

Şair, insanların boş tartışmalara dalmak yerine, iç dünyalarına dönerek nefislerini tanımaları gerektiğini ifade eder. Kendini tanımak, insanın kemale ermesi ve gerçek mutluluğa ulaşması için önemli bir adımdır.

Nice bir bahs ü cidâl-i kil ü kâl

Olagör bî-çâre ehl-i vecd ü hâl

Nefsini bil bulmak istersen kemâl

Arif isen aç gözün merdâne bak (180)

Burada da insanın nefsinin kötü arzularına kapılmaması, Allah'tan başka hiçbir şeye kul olmaması ve kalbini üzüntüye boğmaması gerektiğini söyler.

Esîr-i nefs-i dîn etme

Mâsivâyâ zebûn etme

Derd ile bağrım hûn etme

Meded eyle meded eyle (184)

Hüdâyî bu sözleriyle, insanın hayatındaki zorluklarla baş etmek için Allah'a sığınması gerektiğini ifade eder. Nefsin ve şeytanın insanı doğru yoldan saptırmak istediği, ancak Allah'ın yardımıyla bu engellerin aşılabileceğinin altını çizer.

Bize yollarını sen eyle âsân

Ki mâni' olmaya nefis ile şeytân

Yine senden olur bu derde dermân

Meded eyle meded sultânım Allah (188)

Şair, kalbini Allah'tan başka şeylere bağlanmasından kurtulmak için Allah'a dua ettiğini ifade eder.

Halâs et kalbimiz hubb-ı sivâdan

Kerem senden inâyet senden Allah

Geçe tâ nefsimiz olmaz hevâdan

Kerem senden inâyet senden Allah (194)

Şair, insanın nefesine ve şeytana uyarak dünya zevklerine kapıldığını, ancak bu durumun onu sonsuz olan ahiret hayatında mutsuz edeceğini ifade eder.

Nefs ü şeytâna uyersin

Nic'olur hâlin ey gâfil

Bir gün olur kim doyersin

Nic'olur hâlin ey gâfil (205)

O, dünya sevgisi ve nefsin isteklerine kapılan herkesin aslında bir esir olduğu gerçeğini vurgular. Aynı zamanda, bu durumdan kurtulmanın yolu olarak Allah'a yönelmek ve O'ndan yardım istemek olduğunu öğütler.

Hubb-ı dünyâ ile keyd-i nefse kim olsa esîr

Hakk'a yüz tutsun yine andan olur derde devâ (216)

Aziz Mahmud Hüdâyî, insanın dünya hayatındaki gafletine ve nefisle şeytanın tuzaklarına karşı uyarıda bulunur. Aynı zamanda, Allah'ın rahmetiyle doğru yola ulaşmanın mümkün olduğunu ve insanın bu yolda ilerlemesi gerektiğini söyler.

Hevâlarda olup ey gâfil inşân

Seni azdırmazın nefis ile şeytân

Kerîm Allah ede yollan âsân

Yürü merzât-ı Hak tahsil edegör (224)

Burada da insanın gafletten uyanıp Allah'a yönelmesi gerektiğini ifade eder. Nefsin ve şeytanın insanı sürekli olarak doğru yoldan saptırmaya çalışacağını, ancak Allah'ın yardımıyla bu engellerin aşılabileceğini zikreder.

Âkil isen nevm-i gafletden uyan

Nâdim olur nefis ü şeytâna uyan

Gayra bakmaz sırr-ı tevhidi duyan

Lutf u ihsân etdi ol Rabb-i Kerîm (228)

Sonuç

“Aziz Mahmud Hüdâyî Divanı'nda Nefis” başlıklı çalışmamızda, 16. yüzyılın önemli İslam alimlerinden Aziz Mahmud Hüdâyî'nin divânında yer alan "nefis" kavramını derinlemesine incelemeyi amaçlanmıştır. Çalışma, Hüdâyî'nin nefis kavramını nasıl tanımladığı, nefsin farklı boyutlarını nasıl ele aldığı ve nefis ile mücadele sürecinde ne gibi tavsiyelerde bulunduğu sorularına cevap aramıştır.

Hüdâyî, nefis kavramını, klasik tasavvuf anlayışıyla paralellik gösteren ancak aynı zamanda kişisel deneyim ve yorumlarıyla zenginleştirilmiş bir şekilde ele almıştır. O, nefsin hem insanın en büyük düşmanı olduğunu vurgulayarak, insanın mutluluğu için nefisini terbiye etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Mutasavvıfa göre, nefis-i emmare (kötüleyici nefis), nefis-i levvâme (vicdânen sitem eden nefis) ve nefis-i mutmainne (mutmain olan nefis) olmak üzere üç temel nefis mertebesi bulunmaktadır ve her insan, bu mertebeler arasında yaptığı yolculukla nefisini terbiye etmeyi, böylece en üstün mertebeye ulaşmayı hedeflemelidir.

Hüdâyî, nefis ile mücadele sürecinde çeşitli yöntemler önermiştir. Zikir, tefekkür, sabır, şükür gibi ibadetleri Allah'a yakınlaşmanın ve nefsin kötü etkilerinden korunmanın en etkili yolları olarak hatırlatmıştır. Yine o, insanın iç dünyasıyla yüzleşmesi gerektiğini, insanın hatalarını görmesinin önemini ve bu hatalardan ders almasının gerekliliğini ifade etmiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Mine Taşdemir Kuluç

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Afşar, Habibe Nur. *Tasavvufi Açından Üftâde ve Hüdâyi Divanlarının Mukayesesi*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Aydoğdu Sevim, Şura. *Felsefe ve Psikoloji'de Nefs Kavramı*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Balta, Sabri - Demirbağ, Ömer. "Aziz Mahmud Hüdâyi'nin Divân-ı İlahiyat'ı ve Johann Wolfgang von Goethe'nin Doğu-Batı Divân'ında Allah Sevgisi". *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6 (2020), 137-164.
- Bulut, Hasan. "Tasavvufi Bir Bakış Açısıyla Nefs". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 165-188.
- Coşkun, İbrahim. "Fahredden er-Râzî'ye Göre Nefs (Ruh)'in Mahiyeti ve Ölüm Sonrası Durumu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Hakemli Dergi*, 1-17.
- Çebi, Ali. *İslâm Kültüründe Nefs Kavramı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Gündüz, Muhammed Salih. *Hadislerde Geçen Nefs Kelimesinin Anlam Tahlili*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Haliloviç, Saffet. "'İslâm'da 'Nefs' Tezkiyesinin Önemi". 504-505. Ankara: Kalem Neşriyat, 2017.
- İbiş, Fatih. "Kur'an Bağlamında Nefs Olgusu ve İnsanın Teo-Ontolojik Yapısı Üzerine Bir Deneme". *Toplum Bilimleri Dergisi*, 235-246.
- Kurt, Hüseyin. "Mehmed Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 105-122.
- Tek, Abdürrezzak. "Aziz Mahmud Hüdâyi'nin Seyru Sülûk Anlayışı". *Aziz Mahmud Hüdâyi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. C. 1. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2006.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Bursa: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. "Aziz Mahmud Hüdâyi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/338-340. İstanbul, 1991.